

האוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים למדינה

מאת יובל דרור

יפעת וייס ועוזי רבהון (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים:
מדינת הלאום וההשכלה הגבוהה (תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, ה),
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשפ"ד, לג+966 עמ'

הכרך החמישי במפעל תולדות האוניברסיטה העברית, שראה אור מעל רבע מאה לאחר הופעתו ב־1997 של הכרך הראשון בסדרה, עוסק, לפי הפריודיזציה של המחקר ההיסטורי הישראלי, בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה, 1948–1967. מהסיפא של המבוא שכתבו עורכי הכרך, יפעת וייס ועוזי רבהון, ניתן ללמוד על העקרונות המארגנים של עשרים ושלושה המאמרים הכלולים בו: 'הכרך פותח במעבר: ממנדט למדינה, מארץ ישראל – למדינת ישראל; מאוניברסיטת פזורה – לאוניברסיטה של מדינת ישראל' ('שער ראשון: פעמי ריבונות'); 'ממשיך במעמדה המיוחד של האוניברסיטה בשל מיקומה בירושלים' ('שער שני: המרחב העירוני'); 'מתבונן ביחסיה עם המדינה במישור החיצוני, בהתגייסותה להעמיד אליטה מקצועית' ('שער שלישי: האוניברסיטה והתשתית המדינתית המוסדית'); 'ומנגד במערך הפנימי של קבלת ודחיית תלמידים, כלומר הכלה והדרה' ('שער רביעי: קבלה והדרה של סגל וסטודנטים'); 'ועוסק, מטבע הדברים בצורה מדגמית, במהותה המובהקת של האוניברסיטה כמוסד מחקר (והוראה) ובסוגיות שונות של התפתחות המדע הישראלי בויקה למערך הבינלאומי' ('שער חמישי: אוניברסיטה, חברה ופוליטיקה'); 'שער שישי: הכיתה, הספרייה והמעבדה'; עמ' לב–לג).

סקירת ספר עשיר שכזה, עתיר מאמרים, סוגיות ונושאים, מוגבלת בהיקף וביכולת לתאר ולנתח את כל עשרים ושלושה המאמרים שבו. להלן אציין בקצרה את המאמרים שבששת השערים, אתרכו בסוגיות המחקריות והאקדמיות הכלולות בהם הרלוונטיות גם להשכלה הגבוהה בימינו, ואחתום ביתרונותיו הרבים ובחסרונותיו המעטים של כרך חמישי זה במפעל 'תולדות האוניברסיטה העברית'.

השער הראשון, 'פעמי ריבונות', מתמקד בשינויים באוניברסיטה שנגזרו, תרתי משמע, מתום המנדט הבריטי ומהקמת מדינת ישראל. יפעת וייס דנה בשלבי היפרדותה של האוניברסיטה מהר הצופים, שנבעה מתוכנית החלוקה על פי ועדת האו"ם לענייני ארץ ישראל אונסקו"פ ומתוצאות מלחמת השחרור, והפכה את האוניברסיטה על אוספי ספרייה למובלעת מנותקת בתוך הממלכה האויבת ירדן. עדי לבני עוסקת בקשרי האוניברסיטה עם המדינה, תחת הכותרת 'משוואת התקצוב', כפי שעוצבה בימי שר החינוך הפרופסור בן ציון דינור ונהגה בימי נשיאיה בשני עשוריה הראשונים: מוסד האוניברסיטה התגייס לבניית המדינה, והממשלה הייתה אחראית לתקצוב האוניברסיטה. מאמרו של יונתן דיין מביא פרדה נוספת, של האוניברסיטה ממערך האוניברסיטאות של האימפריה הבריטית והפיכתה לאוניברסיטה לאומית. רותם גלעדי מוסיף

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה צ (תשפ"ה)]

את הפן המשפטי ב'מפנה הריבונות' הישראלית: עזיבת זכויות המיעוט היהודי כנושא המשפטי המרכזי וביסוס תחום המשפט הבין-לאומי בהנהגת הפרופסור נתן פיינברג בפקולטה למשפטים שהוקמה ב-1949.

עניינו של השער השני, 'המרחב העירוני', הוא המרחב הפיזי והמדומיין של האוניברסיטה בירושלים. מריק שטרן דן בקמפוס העירוני של האוניברסיטה, שנאלצה 'לגלות' מהר הצופים למבנים כנסייתיים, לנכסי נפקדים ולדירות פרטיות במערב העיר, ובמאבקים על מיקומו של הקמפוס החדש, שנבנה לבסוף בגבעת רם. אסף זלצר מנתח את המרחב הסמלי של טקסי האוניברסיטה בשני העשורים הראשונים ואת המסרים שרצתה האוניברסיטה להעביר באמצעותם לממשלה ולציבור הישראלי כולו. נעמי יובל-נאה בוחנת את גלגוליה של המחלקה לבוטניקה מנקודת המבט המרחבית ומזו של המחקר הגאו-בוטני, שכן הניתוק מהר הצופים התבטא הן בעזיבת הגן הבוטני והעשבייה העשירה, הן בהכרח להסתפק במחקרים בשטח המדינה ולא במזרח התיכון כולו, כבעבר. דיאנה דולב חותמת את השער המרחבי בהביאה דיון אדריכלי מפורט על הקמפוס בגבעת רם – תכנונו, בנייניו לסוגיהם והגן שביניהם – והמחשה גרפית, באיורים ובתמונות, שמזכירה נשכחות.

השער השלישי קרוי 'האוניברסיטה והתשתית המדינתית המוסדית', ונדונים בו שלושה תחומים 'מעשיים', ששורשיהם עוד בימי המנדט, והאוניברסיטה התלבטה בשני העשורים הראשונים למדינה כיצד למסדם ולשלב בהם השכלה אקדמית והכשרה פרקטית כאחד. דורון נידרלנד דן בהתפתחות בית הספר לרפואה, שהיה ועודנו פרי שותפות ייחודית בין האוניברסיטה לארגון הפילנתרופי נשות 'הדסה' בארצות הברית. הוא גם מעמיק בקשר בין בית הספר האוניברסיטאי למערכת הבריאות הציבורית במדינה. יהודית דורי דסטון מפרטת את תהליך הקמתה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה תחת הכותרת 'תפקידנו להכין אנשי מקצוע במשפט אשר ישרתו את הציבור ואת האדמיניסטרציה במדינה היהודית' (עמ' 332). מרים סמט מנתחת את תולדות בית הספר לחינוך של האוניברסיטה עוד מראשיתו בימי המנדט ודנה בציוני דרך בולטים: הקמת המחלקה להכשרת מורים (1935), הסמכת המחלקה כחוג משני לפדגוגיה (1944), כחוג ראשי לתואר ראשון (1950) וכמעניקה תואר דוקטור (1951). ב-1953 הוקם בית הספר לחינוך שאיחד את המחלקה האוניברסיטאית עם בית המדרש למורים העברי בבית הכרם על שם דוד ילין; זו הייתה אקדמיזציה של הכשרת המורים בחסות משרד החינוך והתרבות, שהחזיקה מעמד ארבע שנים בלבד, ונלוו אליה תהליכי אמריקניזציה של הסגל ותוכניות לימודים שלא הצליחו לנווט את סגירת הפערים החינוכיים הבין-עדתיים.

שלושה מאמרים כלולים בשער הרביעי, 'קבלה והדרה של סגל וסטודנטים'. עוזי רבהון מביא נתונים דמוגרפיים מגוונים על הסטודנטים, שמספרם גדל מאוד באוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים למדינה. הוא מפלח אותם על פי ארצות מוצא, מגדר, בני מיעוטים, תארים ראשון, שני ושלישי, תחומי המחקר של הדוקטורנטים ומקבלי התארים, ומשווה את הנתונים למוסדות האקדמיים האחרים בעת ההיא. ליאת קוזמא ובני אריאלי עוסקים ב'חקר מקרה' של בית הספר לרפואה הירושלמי. הם מכנים אותו 'מעין אריסטוקרציה' ומנתחים את תהליכי הקבלה של התלמידים אליו (שערכו מורי בית הספר על סמך תבחנים מעמדיים, תרבותיים, מגדריים ואתניים, תוך העדפת גברים אשכנזים מן הציבור העירוני הוותיק), ואת ניווטם של הבוגרים

בהנחיית אותם מורים לבתי חולים במרכז ולא בפריפריה בשנות החמישים והשישים. דורון סימור מתמקד בתרבות הסטודנטים באוניברסיטה העברית באותן שנים בשלושה תחומים עיקריים: הפוליטי-המפלגתי בתאי הסטודנטים הפנים אוניברסיטאיים; המפלגתיות הארצית, שהשתנתה מקונפורמיזם ממלכתי למחאות ביחס למיסוד קשרי ישראל-גרמניה ושחיתויות בהנהגת המדינה; והקשר לחברי הסגל האקדמי.

יעקב (קובי) מצר פותח את השער החמישי, 'אוניברסיטה, חברה ופוליטיקה', בבחינת תהליך הפיכתם של מדעי החברה ממקבץ קורסים כחלק ממדעי הרוח לפקולטה עצמאית למדעי החברה, שעד 1968 הוסיפה לשתף פעולה עם הפקולטה למדעי הרוח. הוא סוקר את התפתחות הפקולטה בכללה ומתמקד בהתפתחותם של שני חוגים דיסציפלינריים מובילים – כלכלה (בהנהגתו של דן פטנקין) וסוציולוגיה (בהנהגתו של שמואל נח אייזנשטדט). הוא גם דן בחוג למדע המדינה, שבו ובהובלתו בידי המשפטן בנימין אקצין מתעמקים בנימין שוורץ ודן אבנון (שמאמרם מובא משום מה בסיום השער ולא בהמשך למאמרו של מצר). שניהם מציגים את הגישות השונות לחקר מדע המדינה ולהוראתו שרווחו בקרב בכירי האוניברסיטה, ומבליטים את הגישה הסינתטית והאקלקטית שאקצין נקט בה כדי להרחיב את השכלת הסטודנטים באמצעות קורסים מתחומים משיקים ומאסכולות אירופיות ואמריקניות כאחד. מאמרו של אלעד נאמני מתרכז בקשרי האוניברסיטה וצה"ל, מציג שיתוף פעולה מוצלח (בעיקר בעתודה האקדמית) לצד שותפויות מוצלחות פחות (כגון עם החמ"ד, חיל המדע הצה"לי), ומשווה את קשרי האוניברסיטה עם צה"ל לאלה שקיים הטכניון. מאמרה של שרון ליבנה דן ביחסי האוניברסיטה העברית עם מתחריה האוניברסיטאיים, שסיכנו את מעמדה הייחודי כ'אוניברסיטה של העם היהודי'. היא מנגידה את יחסה השלילי של האוניברסיטה להקמת אוניברסיטת בר-אילן ולמסגרות השונות שעל בסיסן צמחה אוניברסיטת תל אביב ליחסה החיובי והמקבל (מחוסר ברירה) ביחס להקמת האוניברסיטאות בחיפה ובבאר שבע שנים לאחר מכן, תוך שותפות עם הרשויות המקומיות שלהן.

'הכיתה, הספרייה והמעבדה' הוא הכותרת של השער השישי, הדוגם אקראית חמישה תחומי מחקר שעוצבו באוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים למדינה. חנן חריף ועמית לוי דנים בפולמוס על הוראת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם, שהתנהל בין שני מכוני המחקר הוותיקים למדעי הרוח באוניברסיטה, המכון למדעי היהדות (שנוסד ב-1924) והמכון למדעי המזרח שקם שנתיים אחריו. ניסיונותיו של שלמה דב גויטיין לעגן את הוראת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם במכון למדעי היהדות נכשלו. מיעוט העיסוק ביהדות האסלאם מתואר כרונולוגית ומנותח על פי הסברים שונים: המיעוט היחסי של יהודי ארצות אלה בהשוואה למיליוני יהודי אירופה; התעוררות הציונות העברית ובתוכה האוניברסיטה בירושלים בארצות אירופה וכמעט שלא במזרח; הנטייה הפילולוגית ולא ההיסטורית לחקר יהודי האסלאם; ובעיקר התפיסה שהעולם הערבי המוסלמי על קהילותיו היהודיות החל לשקוע כבר מתום המאה השתים עשרה וביתר שאת מן המאה השש עשרה.

אנה הולצר-קוואלקו ואנריקו לוקה עוסקים ב'תקומת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', לאחר שהאוסף הוותיק, שהחל להתבסס עוד לפני הקמת האוניברסיטה, נותר במובלעת הר הצופים ללא נגישות מלאה עד 1958, ובמערב העיר חסרו ספרים רבים למחקר ולהוראה. האוסף החדש כלל שלושה מרכיבים מרכזיים: אוסף ספרים ערביים, אוסף ספרים מן

הגלויות האירופיות השונות ואוסף תרומות, מתנות ורכישות; ספרים רבים נאספו ממשכונתיה השונים של האוניברסיטה במערב העיר. התהליך לווה בשלוש סוגיות פוליטיות נפיצות: האוסף הערבי שחלקים ממנו הובאו ממוסדות בין-לאומיים ומספריות פרטיות של מי שברחו או גורשו במלחמת השחרור, האוספים היהודיים-הגרמניים שהיו שהתנגדו להם בשל היחסים הטעונים עם גרמניה לאחר השואה, והדרישה לייצוג של כל קהילות ישראל בעולם.

טל מאיר גלעדי דן בתולדות הפיצול שחל – אך הוכל – בחוג לפילוסופיה, בין הפילוסופיה האנליטית ששמרה על זיקה למדעים המדויקים ולמדעי הטבע (שבה דגל היושע ברהלל, שהקים ב-1957 את החוג להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים) לבין הפילוסופיה הקונטיננטלית, המשיקה למדעי הרוח והחברה בראשות נתן רוטנשטרייך. האחרון, ששימש גם כדיקן וכרקטור, ראה את תפקידו כמחנך לגבש זהות יהודית-חילונית משותפת בישראל, בניגוד לתפיסה האקדמית של התפקיד שבה דגל ברהלל.

סוטה מצקביץ' ודפנה צורן מביאות את סיפורו של תחום הארכאולוגיה, שאף הוא ניתק מהר הצופים. הן דנות בארבעה היבטים: ההוראה (השינויים בתוכנית הלימודים על פי תקופות המחקר, הסגל והסטודנטים); המחקר (החפירות בשישה עשר אתרים, בשיתוף אגף העתיקות והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה); המיקום הפיזי (שעם עזיבת הר הצופים תיב פיזור בין מבנים שונים בעיר והסתיים ב-1959 בחנוכת בניין המכון לארכאולוגיה בגבעת רם); והפעילות של הארכאולוגיה ומעמדה בציבור דאז כמחזקת הקשר בין עם ישראל ומדינתו לטריטוריה של ארצו.

מאמרם של ששון צחייק ואנתוני ס' טראוויס, שעניינו לימודי הכימיה באוניברסיטה העברית, הוא האחרון בשער זה ובספר כולו. תחום זה, שנוסד כמכון בשנות העשרים המוקדמות של המאה העשרים, היה המפותח ביותר במדעים המדויקים ערב מלחמת השחרור. הוא עבר תמורות רבות בשנים 1948–1967 עקב ארגון ורה-ארגון של תחומי המשנה בכימיה, ברוח אישי המחקר המובילים ותלמידיהם, וההתפתחויות האקדמיות בכימיה לענפי השונים בעולם כולו. תחילה היה המכון מפוזר ככל יתר יחידות האוניברסיטה בבניינים במערב העיר ולבסוף עבר לבניין המכון לכימיה בגבעת רם.

תרומתו של ספר זה היא בידע, במתודולוגיה וביישום. הידע ההיסטורי על תולדות האוניברסיטה העברית בשני העשורים הראשונים למדינה מצטרף דיאכרונית למה שנצבר במפעל תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, וסינכרונית למחקרים על תחומים רבים ושונים בשני העשורים הראשונים למדינה. הידע מתוסף גם לחקר מוסדות ההשכלה הגבוהה, שעדיין לוקה בחסר למרות קיומם של מפעלי סיכום שכאלה, בעיקר של אוניברסיטת בראילן; חבל שמעטות ונקודתיות הן ההפניות למחקרים על החינוך הגבוה בישראל, שיכולות היו לסייע לקורא ולחוקר המתעניינים בתחום זה.¹ מאמרים רבים בספר תורמים גם לסוגה של 'מצב התחום' (state of art) בישראל

1 ראו פירוט של מרבית הספרים על תולדות החינוך הגבוה בישראל: יובל דרור, 'אוניברסיטת בראילן ותולדות החינוך הגבוה בישראל בכלל' (ביקורת על ספרם של יעקב עירם, יהודה פרידלנדר ושמעון אוהיון, ייעודה של אוניברסיטה דתית), דור לדור, מד (2013), עמ' 501–506.

ובעולם בתקופה הנדונה,² בהיות האוניברסיטה העברית מובילה באקדמיה דאז: המשפט הבין-לאומי (והמשפט בכלל), הבוטניקה, הרפואה, החינוך, מדעי החברה לגוונם, ההיסטוריה היהודית, הפילוסופיה, הארכאולוגיה והכימיה.

המתודולוגיות המוצגות בספר מגוונות ומעורבות. נחקרים בו בכלים גאוגרפיים ואדריכליים מרחבים מציאותיים במערב ירושלים ובגבעת רם, טקסים סמליים, נתוני תקציב, נתונים דמוגרפיים ומשמעותם, תרבות הסטודנטים, תוכניות לימודים, אוספי ספרים, אישים והאסכולות שהובילו ועוד. מתודות מעין אלה ניתנות ליישום גם במחקרים אחרים על החינוך הגבוה בישראל. היישום האפשרי של לקחי העבר, כמקובל בתחום ההיסטוריה של החינוך שספר חשוב זה נמנה עליו, נוגע להיבטים אקדמיים בני ימינו, ובכלל זה המוסדות להשכלה הגבוהה – אוניברסיטאות ומכללות למיניהן. המיקום העירוני – בשולי העיר, כמובלעת בתוכה (מנותקת או מחוברת לרקמה העירונית) או מפורזת ברחבי העיר (עמ' 178) – חשוב ביותר ובכמה מן המוסדות האקדמיים הוא בר שינוי תוך פתיחת גדרות במתכונות שונות לציבור גם אם המיקום קבוע. לדוגמה, באוניברסיטת תל אביב כיכר אנטין שבמבוא הקמפוס פתוחה להפגנות ולמיזמים ציבוריים שונים, וחלקים מפעילותה של המכללה האקדמית תל-חי מתקיימים במבנים שונים בעיר קרית שמונה. המגמות המדעיות של התחומים שנזכרו לעיל רלוונטיות לעיצובם של אותם תחומי המחקר בהווה בעידן שבו הבין-תחומיות מקובלת והכרחית. קשרי האקדמיה והשדה, המכונים כיום תחת הכותרת Research Practice Partnerships – RPP (שותפות מחקר-מעשה), התרחשו באוניברסיטה העברית בתחומים שונים עוד בימי היישוב וגברו בשני העשורים הראשונים למדינה; ניתן ללמוד מהם על המשפט הבין-לאומי, הקשרים עם צה"ל, אוספי הספרייה הלאומית שנקצבו יחדיו, הארכאולוגיה ואף הכימיה.

בסוגיה זו בולטים במיוחד שלושת 'בתי הספר האקדמיים המקצועיים' (professional schools) הנזכרים בשער השלישי, 'האוניברסיטה והתשתית המדינתית המוסדית': בית הספר לרפואה, הפקולטה למשפטים ובית הספר לחינוך. הנסיגה מן הדגם האקדמי שהורו ברוח הומבולדט, המתמקד ביצירת ידע ולימוד לשמו בלבד, לוותה בירושלים במאבקים פנים אוניברסיטאיים, ובכך הפכה האוניברסיטה העברית – ובעקבותיה 'בנותיה' בתל אביב, בחיפה ובבאר שבע (ואף בבר-אילן) – ל'מולטיברסיטה'. ניתן ללמוד מבית הספר לרפואה, מן הפקולטה למשפטים ומבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית בעת הנדונה את דרכי השילוב הראוי בין האקדמיה לשדה, קרי יצירת ידע מחקרי על הנעשה בשדה. הלקח הזה רלוונטי מאוד גם למכללות הכלליות (הציבוריות והפרטיות) ולמכללות לחינוך, המתרכזות בידע יישומי ובהכשרה אקדמית ומקצועית כאחד לתלמידיהן.

למידה אחרונה ובעצם ראשונה היא בתחום האסכולות המחקריות והאישים שהובילו אותן, והדבר בולט בתולדותיהן של מספר דיסציפלינות בתקופה הנדונה בספר. נתן פיינברג עיצב את תחום המשפט הבין-לאומי, תחום-משנה מוגדר שלא מנע בהמשך את התפתחותם של תחומי משפט אחרים. פטנגין ואייזנשטדט, לעומתו, פיתחו אסכולות ירושלמיות כלכליות וסוציולוגיות

2 ראו למשל: אורית אבוהב, קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל, תל אביב 2010; אורי רם, הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882–2018, קרית שדה בוקר תשפ"א.

(בהתאמה), אמריקניות ובריטיות בבסיסן, שלא אפשרו גישות של 'איפכא מסתברא' ואף גרמו למספר חברי סגל לגלות לאכסניות אקדמיות אחרות, באוניברסיטה העברית ומחוצה לה. הפיצול הפילוסופי בין יהושע בר-הלל האנליטי לבין נתן רוטנשטרייך הקונטיננטלי אפשר בו בזמן את קיומן והתפתחותן של שתי אסכולות אלה, כמעט ללא מחלוקות על עצם הזכות לקיומן. תיזכר לטובה גם גישתו הסינתטית והאקלקטית של בנימין אקצין למדע המדינה, שהביאה להרחבת השכלתם של הסטודנטים על ידי מתן אפשרות בחירה בקורסים מתחומים משקים ומאסכולות אירופיות ואמריקניות כאחד. גישות שונות ומשלימות להעשרת המחקר וההוראה ניתן למצוא בעבר ובהווה בתוך תחומי החינוך והעבודה הסוציאלית וביניהם, בהוראה ובלמידה בין-תחומית במדעי הרוח, החברה והמדעים המדויקים ובנושאי סביבה, לדוגמה, שהם רב-תחומיים במהותם. הכרך החמישי של תולדות האוניברסיטה העברית מאובזר היטב במפתח מפורט, הכולל אישים, מוסדות ונושאים, ובהפניות לתוך מאמרי הספר, למקורות עיקריים המרחיבים את הסוגיות הנדונות בהם ולרקע ההיסטורי שלהם, שנכתב בכרכים הקודמים של הסדרה. ההפניות למחקרים על תולדות ההשכלה הגבוהה במוסדות האחרים מצויות חלקית ולוקות בחסר, כמוער לעיל. 'פתח דבר', 'המבוא' המפורט ו'אחרית דבר' ממסגרים היטב את מאמרי הספר ואת חלוקתם לשערים ואף מקשרים ביניהם. אף יש לציין לטובה את תהליך גיבושו של כרך זה: קבוצת מחקר של דוקטורנטים ודוקטורים בראשית דרכם, שלמדו בסמינר שבועי ונפגשו מספר פעמים להצגת מאמריהם, יחד עם חוקרים בכירים וותיקים יותר, שמאמריהם עוסקים בנושאים ייחודיים. לסיכום, תרומותיו הרבות של הכרך החמישי של מפעל 'תולדות האוניברסיטה העברית' בירושלים עולות לעין ערוך על חסרונותיו המעטים, והכרך ישמש היטב חוקרים, סטודנטים וקוראים.